

K FILOZOFII DEJÍN O. SPENGLERA A A. J. TOYNBEEHO

TOMÁŠ VALENT, Katedra teórie práva a sociálnych vied, Bratislava

Pokrok v oblasti vedy a techniky a vznik masovej kultúry boli v prvých desaťročiach nášho končiaceho sa storočia sprevádzané sociálnym a kultúrnym pesimizmom. Toto stanovisko sa realizovalo osobitne radikálne v Nemecku a prejavilo sa i v obsahovej profilácii pojmov "civilizácia" a "kultúra". Poznávame, že pojem civilizácia sa formoval na francúzskej pôde osemnásteho storočia a znamenal, celkom v zmysle osvietenského chápania pokroku, vývojový proces smerujúci k sebauskutočňovaniu človeka, zahrnujúci nielen "materiálnu kultúru", ale i oblasť morálky. V protiklade k Francúzsku, kde pojmy civilizácia a kultúra boli v podstate synonymické, bol ich obsah v Nemecku diferencovaný. S pojmom civilizácia sa v buržoáznom vedomí spájala predstava zvláštneho správania francúzskej hovoriacej aristokracie, meštianstvo sa však vrátilo ku svojej "kultúre". Vedomie meštianstva liplo na kultúre a odvolávalo sa ňu o to väčšmi, o čo pomalšie sa realizovala jeho politická emancipácia. S pojmom civilizácia sa spájala predstava materiálnej kultúry, napr. technický rozvoj a jeho aplikácie. V tejto duchovnej atmosfére vznikli teórie sociálnej zmeny, členiace historický proces cez kultúrne krízy na dejinné cykly. Rozvoj civilizácie sa pokladal iba za akumuláciu materiálnych hodnôt a výroby, kým špecifický obsah kultúry a jej "duchovná podstata" našli svoj výraz v jedinečnom rozvoji vznikajúcich a znovu zanikajúcich spoločností. Navyše, k tejto tendencii sa úzko viažu analógie medzi sociálnym a biologickým a do zdôvodnenia osudov kultúry prenikajú biologické prvky - analógie s telom a s rôznymi orgánmi.

Najvplyvnejším predstaviteľom tejto línie bol Oswald Spengler. Pred nim podobný "osud" civilizácie rozvíjal už Američan B. Adams.

Spenglerova práca *Zánik Západu*¹ sa stala reprezentatívnou filozofickou reflexiou svojej doby v Nemecku. Čitateľ bol presvedčený, že v nej nachádza odpovede na to, čo a prečo sa udialo po prvej svetovej vojne, a zároveň v nej hľadal univerzálnejšie teoretické zdôvodnenie historických procesov.

Spengler bol pod vplyvom štyroch konceptov filozofie dejín: F. Nietzscheho, W. Diltheya, biologických (organistických) koncepcií, ktoré sú vyjadrené v tematizácii cyklu od vzniku po zánik (smrť) kultúrnych organizmov, a Rousseauovho odmietnutia civilizačného pokroku.

O. Spengler zdôrazňoval, že jeho príspevok k výkladu dejín znamená obrat vo vede a myslení a vyšiel z radikálnej kritiky dovtedajšieho historického myslenia. Zvýraznenie polárnosti prírody a dejín považoval za jeden zo svojich prínosov a objavov. Vychádzajúc z ich metodologickej heterogenosti, postavil rigorózne proti sebe kauzálne súvislosti vlastnej prírodnej skutočnosti a svoju metódu historického poznania - fyziognomiku. Spengler konštatuje, že "nad mapou dejín sa nerozprestiera príčinnosť,

¹ *Der Untergang des Abendlandes*. Kniha zaznamenala desiatky vydání, prvé v roku 1918.

ale osud, okolo ktorého bez povšimnutia prechádzali všetci, čo konštruovali rozumové sústavy sveta, ako Kant, alebo so svojimi abstrakciami nedokázali naviazať kontakt so životom...; pre historika, ktorý sa dopracoval k neobmedzenej slobode, neexistuje nijaká príčina a účinok" ([1], 37 a n.).

Protiklad prírody a dejín tu vystupuje ako polárnosť rôznych obrazov skutočnosti, prvému sú vlastné zákony, druhému intuitívne obrazy. Spengler postavil proti sebe svet prírody a svet dejín, ktorý je, podobne ako u Diltheya, prvotný voči prírodnej sfére. Nehľadiac na uznávanie materiálnych či ideálnych determinánt v historickom procese, kritizoval zavádzanie kategórií prírody do úvah o dejinách.

Spengler bol energickým zástancom autonómie historickej vedy, ktorej kroky nemôžu byť zaťažené všeobecnými formuláciami a zákonmi. Konštatoval, že poznanie prírody sa dá naučiť, ale znalcom dejín sa možno iba narodiť. Dejiny sú nepretržité vznikanie a zánikanie, poznateľné len intuíciou.

Za svoj najväčší prínos, ktorý charakterizoval ako kopernikovský objav a revolúciu, považoval stanovenie siedmich hlavných kultúr: čínskej, indickej, babylonskej, egyptskej, antickej, arabskej a kultúry Inkov, pričom každá z nich trvá tisíc rokov.

I keď ostro vystupoval proti naturalizmu, na zdôvodnenie fungovania sociálno-historických mechanizmov využil biologický pojmový aparát. Kultúry prezentuje ako organizmy, svetové dejiny sú ich biografiou. Každá z kultúr vzniká, prežíva svoje detstvo, mladosť, zrelosť a starobu potom, ako organizmus zaniká. Priebeh kultúry je organický, zákonite daný, žiadna kultúra sa nemôže vyhnúť svojej "nevyhnutnosti". Spengler zdôrazňuje, že kultúry majú podobný osud, svoj vlastný obsah, život, cítenie, vlastnú smrť. Dozrievajú a zanikajú ako kvety, rastú rovnako a bezúčelne. Spengler vidí vo svetových dejinách obraz večného utvárania, pretvárania a zániku. Téza o nezávislosti každej kultúry je predpokladom celého ďalšieho rozvíjania problému: Spenglerove kultúry, zhodné morfológiou svojej štruktúry (t.j. organický princíp zrodu, rastu, vyvrcholenia, zániku), sa odlišujú fyziognómiou svojho obsahu; obsahovou náplňou svojich jedinečností a špecifik - každá kultúra má charakteristické a vlastné umenie, svetonázor, morálku, svoje idey, ktoré realizuje. Sú to izolované lokálne cykly, oddelené navzájom nepreniknuteľnou hradbou osamotenía. Sú uzavreté v čase a ich charakter je "neprenosný".

Podľa Spenglera v každej kultúre vyrastá i vlastný duchovný typ ako jej výraz realizujúci jej výtvary i jej hodnoty. Individuá, ako nositelia príslušnej kultúry, majú podobné myslenie, predstavy, túžby. Tak z antickej kultúry vzišla duša apolónska, z arabskej magická, zo západoeurópskej faustovská. Neopakovateľné špecifiká kultúr nedovolia vzájomný diskurz, pretlmočenie duchovných výdobytkov a produkcie (filozofie, vedy, umenia, náboženstva, foriem politického života a podobne) a ich využitie. Nemožno preniknúť do sveta foriem, ktoré sú produktom iných ľudí. Ak Dilthey formuloval východiská, možnosti a využiteľnosť hermeneutickej metódy, Spengler "zastavil" možnosť poznania minulého, resp. ho obmedzil na veľmi podmienené a symbolické.

Keď kultúra vyčerpá svoje tvorivé možnosti a zaniká, Spengler zdôvodňuje toto jej vyčerpanie nástupom civilizácie ako úpadkovej formy. Práve tu nadobúda význam rozlíšenie medzi civilizáciou a kultúrou, ktorý sme už uviedli. Kritický bod sa dosahuje,

keď sa z kultúry "stáva" civilizácia. Vzťah medzi nimi chápeme v duchu Spenglerovej argumentácie - je určený genetickou postupnosťou. Každá kultúra má svoju vlastnú civilizáciu, ktorá vedie k jej zániku, je nevyhnutným osudom kultúry, je ukončením kultúrneho života, poslednou strnulosťou jej vývojových fáz. Čínska kultúra zahynula mandarinizmom, indická buddhizmom, grécka kultúra helenizmom - to sú civilizácie svojich kultúr. Podľa Spenglera je pre civilizáciu typický rozum, je praktická a utilitaristická, prináša technické vynálezy, peňažné hospodárstvo. Vzniká moc civilizácie, peniaze ovládajú politiku.

Spengler uvádza celý rad príkladov na zdôvodnenie svojich schém. Proti západnej kultúre (gotika, baroko, Shakespeare, Bach, Kant, Goethe) stojí európska moderna, ktorá, ako všetky civilizácie, vybudovala proti morálke aischylovskej, danteovskej atď., ideál plebejskej praktickej morálky s ideou všeobecného šťastia a mieru. Na duchovnom poli prináša civilizácia skepsu a nenáboženskú epochu. Štáty koncentrujú svoju moc, realizujú expanzívnu politiku, ktorá vedie k vojnovým konfliktom [1]. Je prirodzené, že Spenglerovo chápanie dejín celkom problematizuje a zamietá ideu pokroku. Neinterpretuje dejiny ako zmenu historických foriem, medzi ktorými treba hľadať obsahové súvislosti, ale ako nepretržitý kolobeh, v ktorom má každá kultúra svoju vlastnú predstavu o svete. Nemožnosť komunikácie medzi nimi vedie k jednej z najvyhranenejších foriem sociálneho skepticizmu nášho storočia.

Pesimistické tendencie vo filozofii dejín nachádzajú práve v Spenglerovi jeden zo svojich vrcholov. Jeho filozofia dejín posilnila konzervatívne a monarchistické zložky verejnej mienky v Nemecku po prvej svetovej vojne.

Vplyv Spenglerovej filozofie dejín, podobné riešenia dejinnosti a zmeny presiahli hranice nemeckého myslenia. Pokračovali v rôzne zmodifikovanej podobe a členení historického procesu na "civilizácie" či "kultúry" u Q. Wrighta, St. Cassona a A. J. Toynbeeho, ktorý však neinterpretuje cykly tak rigorózne ako Spengler a dejinnej empirii ponecháva širší priestor.

Dielo anglického historika Arnolda J. Toynbeeho je súhlasne považované za jeden z najrozsiahlejších a najvplyvnejších príspevkov do filozofie dejín nášho storočia.

Odkláňa sa od tradičnej štruktúry histórie a zdôrazňovania eurocentrizmu. Toynbee pripodobňuje dejiny ku košatému stromu, z ktorého vyrastajú vedľa seba vetvy symbolizujúce jednotlivé civilizácie.

Upozorňuje, že zavádzajúcim prvkom v spoločenskom prostredí bola skutočnosť, "že západná civilizácia rozhodila v našich dobách sieť svojho ekonomického systému na celý svet a chytila do neho celú žijúcu generáciu ľudstva všetkých obývaných krajín a splavných vodstiev povrchu planéty... Myšlienka, že súčasné zjednotenie sveta na západnej báze je dovŕšením jediného súvislého procesu, ktorý sa týka celých ľudských dejín, je násilným prekrúcaním historických faktov, zavineným drastickým obmedzením historikového rozhľadu" ([2], 146, 147).

Toynbee je zástancom širokých a obsiahlych zovšeobecnení - horizontálnych i vertikálnych -, ktoré majú byť výsledkom empirického prístupu na rozdiel od aprioristického, za ktorý kritizoval Spenglera. Kritizuje i zúžený historický prístup, obmedzujúci argumentáciu iba na výklad faktov bez filozofického pohľadu. Jedným z cieľov Toynbeeho projektu bolo osvetliť a pochopiť povahu prítomnosti objasňovaním

minulosti. Podľa Toynbeeho požiadavky nemôže byť história izolovaná od ostatných spoločenských vied; poznanie ľudských a spoločenských súvislostí sa deje len v jednote všetkých spoločenských vied. Za najschodnejšiu a najobjektívnejšiu cestu poznania civilizácii považuje formu porovnávacích prístupov a štúdií, ktorá privedie históriu ako vedu k možnému hľadaniu analógií a opakovanosti. Uvádza mimoriadne množstvo historických faktov, osobností a dát ako ilustratívny materiál i ako prostriedok na syntézu² (formulovanie zákonov, ktoré môžu byť z dejín odvoditeľné).

Pre Toynbeeho je cieľom histórie ako vedy poznanie božského a mystické zjavenie. Smerovanie dejín, ich všeobecná tendencia je božský výkon. Konkrétna realizácia historického je uskutočnením slobodnej vôle elity (menšiny).

Základnou kategóriou Toynbeeho filozofie dejín je pojem civilizácia, pričom každá sa realizuje v rovnakých fázach; zrod, rast, pád, rozklad, zánik. Zároveň uvádza existenciu dvadsaťjeden civilizácií, hľadajúc predovšetkým ich totožné znaky. Pre Toynbeeho je to prostriedok hľadania možných zovšeobecňujúcich tendencií, ale pritom dostatočne neobjasňuje špecifické znaky etáp vývoja ani samotných civilizácií. Genéza každej civilizácie je **však iracionálny fenomén**, k podstate ktorého nemožno preniknúť. Toynbee pripisuje jej zrod pulzácii, ktorá preniká celým vesmírom. Zdôrazňuje však, že neverí v osudovú nevyhnutnosť zániku civilizácií, "že by mali stanovené maximálne životné rozpätie ako organizmy. V tomto ohľade mám opačný názor než veľký génius Oswald Spengler. Neverím ani to, že civilizácia začne upadať preto, že sa zhorší jej prostredie. Domnievam sa, že príčinou úpadku nie je úder zvonku, ale vnútorné duchovné nedostatky, akýsi druh demoralizácie, za ktorú nesieme sami zodpovednosť ([2], 12). Demoralizovanie pripisuje Toynbee falošnému uspokojeniu a opojeniu pýchou, ktoré môžu zavládnuť v spoločnosti a predchádzajú jej pád. Zánik teda nie je nevyhnutným procesom. Významnou dejinotvornou silou je v Toynbeeho filozofickom zdôvodňovaní elitná "tvorivá menšina", ktorá prezentuje v historickom procese nové horizonty a vytvára nové hodnoty, prijímané ostatnými, väčšinou. Vede ju k tomu takzvaný "zákon výziev" a "odpovedí", reakcií. Príroda dáva impulzy na aktivitu elity - a Toynbee kvalifikuje túto tendenciu ako zákonitú. Determinujúcou výzvou je napríklad existencia morí, vyzývajúca na ich využitie, geografické podmienky vyzývajú na využitie prírodných daností a podmieňujú ľudskú aktivitu.

Toynbee však neprijíma stanovisko starších koncepcií filozofie dejín, podľa ktorých vyspelosť kultúry súvisí s priaznivými geografickými podmienkami. Prírodné je pre neho len potencialitou, "výzvou", vytvára sily, impulzy a energiu na konfrontácie s prírodným. Takýto prístup však Toynbeemu neumožňuje presvedčivo zdôvodniť, prečo sa najvyspelejšie civilizácie nerozvinuli napríklad v drsných podmienkach; ako nemenné geografické danosti determinujú spoločenské vzťahy, sociálne krízy, resp. fázy rastu, rozkladu a pod. Toynbee síce konštatuje, že na realizáciu výzvy musia existovať podmienky, a zdôvodnenie hľadá aj v tzv. zákone kompenzácie. Ak "výzva" nachádza v štruktúrach civilizácie príslušnú odpoveď, ohlas, tak zaznamenávame jej rozvoj. Fázy pádu, rozkladu, zániku civilizácie sú výsledkom oslabovania síl elitnej menšiny. Toynbee využíva bohatosť sociálnej štruktúry spoločnosti a existenciu konfliktov sociálnych

²Toynbeeho desaťzväzkové dielo *A Study of History* obsahuje vyše 6000 strán a 3 milióny slov.

skupín v dejinách a vidí v nich jeden z rozhodujúcich faktorov rozkladu a zániku civilizácií - výsledok odcudzenia medzi menšinou a väčšinou. Tá však nemôže tvoriť kultúrne dejiny, funkcia menšiny, elity je pre zrod a rast civilizácie nezastupiteľná. Podľa Toynbeeho zovšeobecnení spoločnosť ako celok nerealizuje trvalé tvorivé výsledky, tie sú výsledkom aktivity jednotlivcov, ktoré predstavujú "elitnú menšinu".

Najvyšším stupňom (výkonom) funkčnosti každej civilizácie je však dosahovanie náboženskej intuície a v procese zániku je vystriedaná civilizáciou, ktorá ju dokáže demonštrovať v hlbšej forme. Predstavuje istý spájajúci článok medzi minulosťou, súčasnosťou a budúcnosťou. Obroda ľudskej duše, náboženské vedomie, zjavenie pravdy prostredníctvom Boha sú pre Toynbeeho prostriedkami prekonávania sociálnych a kultúrnych rozdielností cestou spásnej pokory ([3], 129 a n.).

Napriek rozsiahlosti a faktografickej bohatosti svojho diela A. Toynbee nevyriešil problém fungovania mechanizmu veľkých spoločenských systémov, "rytmus" dejinných zmien či problémy kriteriálnosti. Kritizujúc apriorizmus, nevyhol sa špekulatívnemu budovaniu schém, do ktorých zasadil - bona fide - historické fakty a súvislosti. Nevytvoril napokon ani predpokladanú komplexnú filozoficko-historickú syntézu dejinného pohybu. Považuje sa však za jedného z najpodnetnejších, najerudovanejších a najcitovanejších predstaviteľov filozofie dejín a histórie ako teoretickej disciplíny nášho storočia.

LITERATÚRA

- [1] SPENGLER, O.: *Der Untergang des Abendlandes*. Gekürzte Ausgabe. München 1959.
- [2] TOYNBEE, A. J.: *Studium dějin*. Praha 1995.
- [3] DUPKALA, R.: *Úvod do filozofie dejín*. Bardejov 1998.

Doc. PhDr. Tomáš Valent, CSc.
Katedra teórie práva a sociálnych vied PFUK
Šafárikovo nám. 6
Bratislava
SR